

שיחה לפסח גאולת מצרים - גאולת עולם

מפי הרב חיים איידלס

לעילוי נשמת
צפורה בת אשר זעליג וביילה צירל

הא לחמא עניא - יציאת מצרים שורש הגאולה

בפתיחת ההגדה אנו אומרים "הָא לַחְמָא עֲנִיא דִּי אֶכְלוּ אַבְהֵתְנָא בְּאַרְעָא דְּמִצְרַיִם. כָּל דְּכָפִין יִיְתִי וְיִיכֹל, כָּל דְּצָרִין יִיְתִי וְיִפְסַח. הַשְׁתָּא הָכָא, לְשָׁנָה הַבָּאָה בְּאַרְעָא דִּישְׂרָאֵל. הַשְׁתָּא עֲבָדִי, לְשָׁנָה הַבָּאָה בְּנֵי חוּרִין". כנראה שדברים אלו באים כמעין הקדמה ומבוא להגדה של פסח וסיפור יציאת מצרים. כך שעלינו להבין כיצד דברים אלו מביאים אותנו להבנה טובה יותר של ההגדה. עוד יש להבין למה אומרים את הקטע הזה דווקא בארמית.

מדברי הרמב"ם¹ בנוסח ההגדה עולה שחלק זה נוסד בגלות. אזי הסיבה שקטע זה נאמר בארמית הוא משום שזו הייתה השפה המדוברת והמובנת לכל העם באותה התקופה. בתקופת הגלות היה צורך מיוחד להקדים להגדה של פסח דברים שכיום נראים לנו מובנים וברורים. כאשר גלו ישראל מהארץ נשאלה השאלה הגדולה מה מקום יש לשמוח ולהודות על יציאת מצרים? לכאורה השמחה על יציאת מצרים איבדה ממשמעותה וחשיבותה, שכן שוב חזרנו להיות עבדים בגלות אחרת, ושוב אנו מעונים ומדוכאים וסובלים סבל רב בגלויות שהתחדשו מאז, ומה מקום עוד יש להשתעשע ולשמוח בסיפורי הגאולה ממצרים?

על מנת להשיב על תמיהה זו יש לחזור ליסוד גאולת מצרים. בשעת שליחתו של משה לגאול את ישראל עומד משה ושואל את הקב"ה "ואמרת להם אלהי אבותיכם שלחני אליכם ואמרו לי מה שמו מה אמר אלהים" (שמות ג יג). משה רבנו שואל את הקב"ה לשמו, כלומר באיזו מידה ממידות הנהגותיו הוא עומד לנהוג איתנו כעת בשעת יציאת מצרים. "ויאמר אלהים אל משה אהיה אשר אהיה" (שם ד) - פירש רש"י "אהיה עמם בצרה זו, אשר אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות". זאת אומרת שההוצאה ממצרים היא המפתח והפתיחה לכל היציאה מהגלויות האחרות העתידות לבוא עלינו.

אומר המגיד מדובנא על הכתוב בקהלת (ג יד) "ידעתי כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהיה לעולם" שמעשיו של הקב"ה קיימים לעד, וכך גם גאולת מצרים קיימת לעד,² והיא השורש לכל הגאולות העתידות.³ כל הירידה למצרים הייתה על מנת לצרף ולזכך את ישראל לקראת הגאולה העתידה. על כך אומר הנביא "הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל ומלאו פני תבל תנובה" (ישעיהו כז ו). כשאדם זורע זרעים באדמה מטרותו היא שאחר שכל הזרעים יירקבו ויתפוררו בתוך האדמה ייצאו מהם שורשים, ענפים, פרחים ועלים עד אשר ייצאו פירות עסיסיים וטעימים. כך ירדת ישראל למצרים - "הבאים" הייתה בבחינת השרשה ("ישרש יעקב") עד "מלאו פני תבל תנובה".

עוד נאמר בקהלת (א ט) "מה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש", כלומר גם הדברים האחרים שנראים למראה עינינו כחדשים באמת אינם חדשים לגמרי, אלא הכל כבר היה, כל מה שעתיד להיות באמת כבר היה במציאות. נמצא שברגע בו גילה הקב"ה למשה את הנהגתו ביציאת מצרים הוא שלשל אל עולם המעשה את כל כח הגאולות העתידות - "מה שהיה הוא שיהיה", וזו כוונת השם "אהיה אשר אהיה" - שהוא פתיחת מעיין של גאולה אשר לא יכזבו מימיו בכל הגאולות העתידות עד הגאולה השלמה לעד ולנצח נצחים. וזה רמז הלשון בו השביע יוסף את בני ישראל "פקד יפקד אלהים אתכם" (בראשית נ כה) - שאותו הגילוי הזה שעתיד לפקוד אתכם ממצרים הוא זה אשר ימשיך ויפקוד אתכם גם לעתיד לבוא.

דרשו חז"ל (בראשית רבה פרשה מד) על הנאמר בברית בין הבתרים "והנה אימה חשיכה גדולה נופלת עליו" (בראשית טו יב) - "אימה - זו בבל דכתיב "באדין נבוכדנצר התמלי חמא". חשיכה - זו מדי שהחשיכה עיניהם של ישראל בצום ובתענית. גדולה - זו יון. נופלת עליו - זו אדום שנאמר "מקול נפלים רעשה הארץ". בשעה שהקב"ה מכין את אברהם

¹ "נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא: מתחיל על כוס שני ואומר בבהילו יצאנו ממצרים הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים כל דכפין ייתי ויכיל כל דצריך לפסח ייתי ויפסח, שתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל, שתא הכא עבדי לשתא דאתיא בני חורין".

² "וכמאמר החכם ידעתי כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהיה לעולם קהלת ג' י"ד וזהו כי בעצם היום הזה האמור בגאולת מצרים פי' בעצמו של יום ניתן כח החדש ההוא להיות בו כח גאולה לעולם לכן אמר ושמרתם את היום הזה לדורותיכם חוקת עולם" (קול רינה וישועה).

³ שפת אמת שמות פרשת שמות שנה תרמא: "גם הפירוש על כל גלויות שאח"כ כידוע שמצרים היה כלל ושורש של כל הגלויות. וכמו כן גאולת מצרים שורש לכל הגאולות כמ"ש במ"א. לכן כתב "ויוצא את עמו ישראל מתוכם לחירות עולם", פירוש שאחר גאולת מצרים נעשו בני חורין. והגם שגם עתה בעו"ה עבדים אנחנו בגלות אבל עכ"ז החירות בידינו". וכן ביאר השפת אמת (פרשת וארא תרל"ח) את הכבדת לב פרעה: "בענין הכבדת לב פרעה. כבר כתבתי במקום אחר כי ה' רצון הבורא יתברך להיות במצרים כל מיני כחות סטרא אחרא כדי שיהיה מפתח לכל גאולות העתידין להיות. כמ"ש ד' לשונות נגד ד' גלויות ישראל. ולכן משה רבנו ע"ה שאמר למה הרעותה לעם הזה דייקא. כלומר שהבין כי לדור זה בפרט היה יכול להיות הגאולה בלי תוספת רעות פרעה שהרע להם יותר. ולכן אמרו במדרש שהשיב לו הבורא טוב אחרית דבר מראשיתו ע"ש. פי' שע"י שבעת יציאת מצרים היה גאולה מעין כל הגאולות. לכן אף שהוחזרו בגלות אח"כ. הם מובטחים שיהיה להם אחרית טוב והבן".

השתא הכא לשנה הבאה בארעא דישראל" בגאולה שלמה. כפי שמסיים בפירוש 'מעשה ניסים': "לזה אמר המגיד ליישב זה, כי ידוע שאף שאין מדרך האדם לשמוח על העבר כשהוא שקוע בבית הכלא, מכל מקום אם מחמת היציאה הראשונה מובטח בבירור בלי שום ספק שגם עכשיו בודאי יצא, בודאי שהשמחה ראויה בה ואין שמחה גדולה מזו על היציאה שעברה, כיון שמחמתה בודאי יצא גם עכשיו. וזהו מאמרו שעם היות שהוא כ"לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" בעצבות, מכל מקום תגדל השמחה על גדר ש"כל דכפין ייתי ויכול", כאיש אשר ליבו שמח בשמחה גדולה שאין לה שיעור, שבודאי מרבה ומזמין לסעודתו כל דכפין. והטעם לזה דעל ידי היציאה ממצרים מובטחין אנחנו בבירור דאף ש"השתא הכא - לשנה הבאה בארעא דישראל", כי על ידי היציאה נקנינו לו יתברך לעם."

כוס של אליהו

לפי זה מובן הדבר שאנו מוזגים כוס מיוחדת ומדגישים בה שהיא כוסו של אליהו הנביא, וכן מקדימים לפסח בקריאת הפטרת שבת הגדול את הפסוק "הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא" (מלאכי ג כג), משום שבזמן הפסח נפתח מעיין הגאולה ומתעורר עניין הגאולה העתידה להיות על ידי אליהו הנביא. החת"ס סופר מעיר את הדברים על מנהג זה: "מנהג ישראל תורה היא והובא בח"י שבליל שמורים מלבד ד' כוסות מעמידים עוד כוס א' על השולחן וקורין אותו כוס של אליהו הנביא. ויש לרמז לפי מה שאמרו חכמינו ז"ל ד' כוסות ננד ד' לשונות של גאולה - והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי. והנה אם נתבונן נאמר עוד לשון אחד של גאולה והוא "והבאתי אתכם אל הארץ" שהיא הגאולה שלימה, אשר תהיה ע"י אליהו הנביא, כנאמר "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בא יום ה'", והוא יהיה גואל האחרון אשר יביא אותנו אל המנוחה ואל הנחלה. ולכן מוזגין כוס אחד כנגד לשון "והבאתי אתכם אל הארץ", והוא נקרא על שם אליהו הנביא כי בלילה זו ליל שימורים, שחצי האחד נשאר שמור לדורות לגאולה העתידה במהרה בימינו. ואנו עושים בזה זכר לביאת אליהו הנביא, ובזכות אמונה זו יבוא משיח צדקנו בקרוב. שכן היא המצוה

לשעבוד מצרים הוא כבר מבשר לו על כל שעבודי הד' מלכויות, משום שכולן נכללות בשעבוד מצרים. וכשם שהשעבודים כולם כלולים בשעבוד מצרים כך גם הגאולה ממצרים כללה את כל הגאולות העתידות מד' המלכויות. זהו מה שאנו אומרים "והיא שעמדה לאבותינו ולנו" - "והיא" מוסב על ההבטחה שהזכרנו קודם לכן "ברוך שומר הבטחתו לישראל, ברוך הוא. שהקב"ה חישב את הקץ, לעשות כמה שאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, שנאמר "ויאמר לאברהם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה. וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי ואחרי כן יצאו ברכש גדול". ההצלה הזו שהקב"ה הבטיחנו עליה להצילנו מיד המצרים היא זו שעמדה לנו בכל דור ודור כנגד כל מי שעמד עלינו לכלותנו.⁴ לכן הנביא מיכה מייחס את הגאולה העתידה לגאולת מצרים "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (ז טו). הייחוס בין הגאולות לא בא כמשל שהגאולה העתידה תהיה כעין מה שהיה בגאולת מצרים, אלא ללמדנו על יחס פנימי בין הגאולות, שמה שהתחיל בגאולת מצרים הוא השער והפתח לכל שאר הגאולות עד לגאולת העתיד.⁵

לכן אנו פותחים את דברי ההגדה באמירת "הא לחמא עניא". מבאר בספר 'מעשה ניסים' ש"כתבו כל המפרשים שגם בעבודת מצרים היו אוכלין מצה, כי לא הניחום המצריים להחמיץ עיסתם מחמת חיפזון לעבודתם, ומטעם זה כתב מהרי"א שנקרא לחם עוני". אנו מורגלים לומר שאת המצה אכלו בשעת היציאה, אך לדעת רבים מן המפרשים זהו הלחם שאכלו תוך כדי השעבוד. המצות היו מזונם של אבותינו במצרים משום שכל העת היו המצרים נוגשים בהם להשלים את תוכן הלבנים ולא היה להם זמן להתפח בצק עד שנאלצו לאכול מצות. על אף שזהו ענין המצות אנו עושים בליל הסדר מסיבה מפוארת ואומרים בשמחה "כל דכפין ייתי ויכול" מן המצות, ולכאורה מה מקום לשמחה שכזו באכילת לחם עוני כפי שאכלו אבותינו בבית עבדותם במצרים? התשובה היא שאנו שמחים על השעבוד, שהוא גרם ליציאה ממצרים, שמכוחה כאמור נפתח פתח הגאולה לעתיד. מדוע "כל דכפין ייתי ויכול" מ"הא לחמא עניא" משום שבזה אנו מכירים "שהשתא עבדי לשנה הבאה בני חורין.

⁴ כפירוש המהר"ל (גבורות ה' פרק נד): "ואחר שהזכיר הגנות הזה, גם כן התחיל ברוך שומר הבטחתו, להודיע כי אותה הבטחה שהבטיח הקדוש ברוך הוא את אברהם לעשות הקץ גרם שלא יוכלו שונאינו לנו כמו לבן ומצרים אשר עמדו עלינו תמיד לכלותנו, וברית הבטחה הזאת היא שעמדה לא לבד לאבותינו אלא אף לנו, שבאותה הבטחה הקדוש ברוך הוא הבטיח גם כן על שאר מלכויות וכמו שדרשו (ב"ר פ' מ"ד) וגם הגוי אשר יעבדו דן אנכי וגם שאר מלכויות. וכמו שברית בין הבתרים הבטחה לגלות מצרים, היה גם כן הבטחה לכל המלכויות, ולפיכך אותה הבטחה שעמדה לאבותינו ולנו גם כן."

⁵ כך הסביר המהר"ל בהקדמת ספרו 'נצח ישראל': "ולפיכך סבירי להו לחכמים שיש זכר ליציאת מצרים אף לימות המשיח, כי איך לא יהיה זכר לסבה עם המסובב, כי מן המדרגה שקנו ישראל כשיצאו ממצרים יקנו עוד מדרגה יותר עליונה, ואם לא שהוציאנו ממצרים, ולקח ישראל לו לעם, לא זכו לאותה מעלה עליונה שיקנו לעתיד, כי יציאת מצרים הוא סבה בעצם אל הגאולה העתידה. ולפיכך כשהשיב בן זומא אל דברי חכמים וכי מזכירין יציאת מצרים לעתיד, והלא כתיב "הנה ימים באים וגו'", שמזה יש להוכיח שלא יהיה נזכר יציאת מצרים לעתיד. ועל זה השיבו חכמים לא שתהא יציאת מצרים עיקר, אלא שיהיה שעבוד מלכויות עיקר, ויציאת מצרים טפל לה. וכל זה מפני שאי אפשר שיהיה המסובב בלא הסבה, ולכן ראוי שיהיה עם שעבוד מלכויות זכר אל דבר שהוא סבה אליו, והוא יציאת מצרים... ומפני כך, אלו שתי הגאולות הם מתחברים ביחד כאילו הם גאולה אחת."

חג המצות

בכל ענייני הלילה הזה, לעורר על ידי סיפור יציאת מצרים את הגאולה העתידה כימי צאתנו ממצרים יראנו נפלאות".

הזהר אומר שמצה היא על מלשון ריב, "מסה-מצה ומריבה"⁸, כמו גם בפסוק "כי ינצו אנשים". הזהר בא ללמדנו שישנה הקבלה במהות בין המצה ובין מריבה. ידועים את דברי הזהר שהמצה היא מאכל של שלמות, מאכל של רפואה,⁹ אם כן איזה הקשר רעיוני יש דווקא בין המצה למריבה?

הילקוט שמעוני (פרשת אמור רמז תרנד) עומד על השאלה מדוע השתנה חג המצות מחג השבועות וחג הסוכות, שלא נאמרה בו מצות השמחה: "אתה מוצא שלש שמחות כתיב בחג "ושמחת בחגך", "והיית אך שמח", "ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים", אבל בפסח אין אתה מוצא שכתוב בו אפילו שמחה אחת, למה?". בחג הסוכות נאמר החיוב של מצות השמחה שלוש פעמים, ואף בחג השבועות נצטוונו פעם אחת על השמחה - "ועשית חג שבעות לה' אלהיך מסת נדבת ידך אשר תתן כאשר יברכך ה' אלהיך. ושמחת לפני ה' אלהיך אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי אשר בשעריך והגר והיתום והאלמנה אשר בקרבך במקום אשר יבחר ה' אלהיך לשכן שמו שם" (דברים טז יא). אמנם בחג הפסח לא נצטוונו על השמחה אפילו פעם אחת. למעשה ודאי שאנו מצווים על השמחה גם בחג הפסח משום ההקבלה בין שלושת הרגלים,¹⁰ אך יש להבין מדוע התורה לא חייבה בפירוש לשמח בחג הפסח והשאירה לנו ללמוד זאת רק מהיקש בין הפסוקים המפורשים בחגים האחרים?

הילקוט שמעוני תירץ על כך ב' תירוצים: "אתה מוצא שבפסח התבואה נידונית ואין אדם יודע אם עושה השנה תבואה אם אינו עושה, לפיכך אין כתוב שם שמחה. דבר אחר, בשביל שמתו בו המצריים". בתחילה המדרש מיישב שהטעם הוא משום שהתבואה נידונה בפסח, וכיוון שאיננו יודעים מה יעלה בגורל התבואה של השנה הקרובה אין שמחה שלמה, ולכן אין ציווי מפורש עליה. אך לפי הסבר זה גם בחג הסוכות לא אמור להיות ציווי על השמחה, שכן "בחג נידונית על המים",¹¹ והוא הדין בחג השבועות שנידונים בו על פירות האילן. אמנם התבואה היא קיומית לנו עוד יותר מפירות האילן, אך סוף סוף

נוסיף עוד להתבונן בשמו של החג, ומה הוא מלמדנו. אמנם אנו קוראים לחג הפסח בשם 'פסח', אבל בתורה החג נקרא 'חג המצות'.⁶ הדבר אינו מובן, שהרי גולת הכותרת של החג הוא קרבן הפסח. התורה אף מעמידה את היחס בין הקרבן למצה בפסוק "על מצות ומררים יאכלהו" (במדבר ט יא) - עיקר האכילה היא של הקרבן, והאופן שבו אוכלים את הקרבן הוא "על מצות ומרורים", הוה אומר שהם טפלים לקרבן הפסח. נכון שכיום אנו אוכלים מצה אף שאין לנו קרבן הפסח, וישנו חיוב דאורייתא לאכול מצה אף כשאין בצידה את הקרבן, אך בכל זאת בתורה מפורשת ההדגשה שקרבן הפסח הוא העיקר.

ניתן ליישב את הדברים בפשטות על ידי התבוננות בחג הסוכות. חג הסוכות נקרא על שם הסוכה, שהיא מרכז החג, שכן אנו מצווים לשבת בה שבעת ימים. נכון שיש בחג הסוכות את מצות נטילת ארבעת המינים, וכן מצוה דאורייתא של "ושמחת בחגך", אך מכיוון שבהגבהת ארבעת המינים כבר יוצאים ידי חובה הרי שהתוקף העיקרי שסביבו אנו עסוקים בימי חג הסוכות הוא הישיבה בסוכה, שאנו מצווים לדור בה במשך שבעה ימים ברציפות. לכן התורה מדגישה את שם החג דווקא על שם המצוה הזו. כך גם נהגה התורה בעניין חג הפסח, התורה קוראת לו 'חג המצות' על שם "שבעת ימים תאכל מצות" (שמות לד יח). נכון שישנן מצוות נוספות כסיפור יציאת מצרים מדאורייתא ("והגדת לבנך"), אכילת הפסח שהיא העיקר, אכילת מרור מדרבנן ועוד, עד שמקובל לומר בשם הגאון מוילנא שבבילי הסדר זוכים לקיים שישים וארבע מצוות.⁷ אך אכילת המצות היא המצוה שמלווה את כל ימי החג. עם זאת עלינו להעמיק חקר ולהבין מדוע התורה הדגישה דווקא את אכילת המצה כעיקר החג.

⁶ "את חג המצות תשמר שבעת ימים תאכל מצות כאשר צויתך למועד חדש האביב כי בו יצאת ממצרים" (שמות כג טו), "את חג המצות תשמר שבעת ימים תאכל מצות אשר צויתך למועד חדש האביב כי בדש האביב יצאת ממצרים" (שמות לד יח), "ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' שבעת ימים מצות תאכלו" (ויקרא כג ו), "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר בחג המצות..." (דברים טז טז).

⁸ כך נמסר מרבי אלחנן וסרמן זצ"ל שקבלה בידו שהגאון מוילנא מנה ס"ד מצוות ביל הפסח (כאשר מחשיבים כל ברכה למצוה) וסימנך "דודי ליי" - בגימטריא ס"ד.

⁹ זוהר פרשת פנחס דף רנא עמוד ב: "מצה אמאי אתקריאת מצה? אלא הכי תנינן, שדי בגין דאמר לעולמו די דיאמר לצרותינו די, אוף הכי מצה בגין דקא משדד דמברחת לכל סטריין בישין ועבדי קטטה בהו כגוונא דשדי דמזוזה דמברחי לשדים ומזיקים דתרעא, אוף הכי איהי מברחת לון מכל משכני קדושה ועבדי מריבה וקטטה בהו, כמה דאת אמר "מסה ומריבה" על דא כתיב 'מצה', והא מסה בסמך איהו אלא תרגומו דמסה איהו מצותא".

¹⁰ זוהר פרשת תצוה דף קפג עמוד ב.

¹¹ ספר יראים סימן תכז: "בחג המצות לא מצינו שמחה אבל מצינו גז"ש בשבת ב' ר"א [קל"א ב'] דגמרי חמשה עשר חמשה עשר מחג הסוכות ועי"ל מדכתיב שלש רגלים תחוג לי בשנה למדנו מצות חגיגה בחג המצות ומדכתיב ושמחת בחגך י"ל שכ"מ שיש חגיגה יש שמחה" תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף טז עמוד א: "רבי יהודה אומר: הכל נידונין בראש השנה וגזר דין שלהם נחתם כל אחד ואחד בזמנו; בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג נידונין על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים".

ללתות, ובסיום דבריו הכריע שמצוה ללתות את החיטה. בפשטות הדברים, מתחילה חשש רבא שיש איסור החמצה בלתייתה, אחר כך חזר בו רבא ולא חשש להחמצה ולמסקנה הכריעה שישנה מצוה בלתייתה ושהיא צורת השמירה הראויה. ויש לשאול על סמך מה הכריע רבא שאין בדבר איסור ואף מצוה לנהוג כן?

הפסוק אומר "ושמרתם את המצות", כשאדם נותן לחברו חפץ על מנת לשמור עליו השמירה הטובה ביותר היא לשים את אותו החפץ בכספת שבביתו, ולא להסתובב איתו מחוץ לבית, אף ששומרו מגנבים. אם כן כיצד רבא סובר שאופן שמירת המצוה הוא דווקא להביאה למצב שכמעט תחמיץ ולמנוע זאת בעזרת הלתייתה בחמין, זו לכאורה ממש פשיעה בשמירה, ולכאורה אין בזה מצות "ושמרתם את המצות". בפשטות השמירה המעולה ביותר היא דווקא בהרחקת כל אפשרות של החמצה מהמצות על ידי הרחקת מים מהחיטים, ולא על ידי קירוב המים אל החיטים. האחרונים דנו בדברים אלו של רבא ותרצו תירוצים שונים.¹² על מנת לעמוד על פנימיות הדברים נתבונן בקשר העמוק שבין המצוה והחמץ.

הגמרא (מסכת פסחים דף לה עמוד א) אומרת: "תנא: כוסמין מין חיטין, שיבולת שועל ושיפון - מין שעורין. כוסמין - גולבא, שיפון - דישרא, שיבולת שועל - שבילי תעלא. הני - אין, אורז ודוחן - לא. מנהני מילי? אמר רבי שמעון בן לקיש, וכן תנא דבי רבי ישמעאל, וכן תנא דבי רבי אליעזר בן יעקב: אמר קרא לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות דברים הבאים לידי חימוץ - אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה, יצאו אלו שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סירחון". יש לתורה ענין שהמצוה תהיה ראויה להיות חמץ, ולכן קמח אורז שאינו בא לידי חימוץ לא נחשב לקמח הראוי למצה.

הוא הדין אם הקמח עצמו ראוי לבוא לידי חימוץ, אלא שמשום דין צדדי אי אפשר לבוא באכילתו לידי איסור חמץ אין מקיימים בו מצות אכילת מצה. המשנה (מסכת פסחים פרק ב משנה ה) אומרת "אבל לא (יוצאים ידי חובת אכילת מצה) בטבל, ולא במעשר ראשון שלא נטלה תרומתו, ולא במעשר שני והקדש שלא נפדו". בטעם הדברים כתבה הגמרא (דף לה עמוד ב): "תלמוד לומר לא תאכל עליו חמץ - מי שאיסורו משום בל תאכל עליו חמץ, יצא זה שאין איסורו משום בל תאכל חמץ, אלא משום בל תאכל טבל. - ואיסורא דחמץ להיכן אזלא? אמר רב ששת: הא מני - רבי שמעון היא, דאמר: אין איסור חל על איסור. דתניא, רבי שמעון אומר: האוכל נבלה ביום הכפורים פטור. רבינא אמר: אפילו תימא

יש דין גם בחג השבועות. התירוץ השני של המדרש הוא משום שהמצרים אבדו בחג הפסח, וכיוון שהמצרים שאף הם מעשה ידי ה' אבדו איננו יכולים לשמוח בשמחה שלמה בחג זה. זהו הטעם למה שההלל בימים אלו (מלבד ביום טוב הראשון) אינו שלם, כפי שממשיך המדרש "וכן אתה מוצא כל שבעת ימי החג אנו קורין בהן את ההלל אבל בפסח אין אנו קורין את ההלל אלא ביום טוב הראשון ולילו, למה משום בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך". ננסה לתת מבט נוסף על מיעוט השמחה בגלוי בחג הפסח.

המצוה והחמץ

כתוב בגמרא במסכת פסחים (דף מ עמוד א):

"ורבא אמר: אסור ללתות. - אלא הא דתניא אין לותתין שעורין בפסח שעורין הוא - דלא, הא חיטי - שרי! - לא מיבעיא קאמר, לא מיבעיא חיטין, כיון דאית ביה צירא - עיילי בהו מיא, אבל שערי דשיעי - אימא שפיר דמי, קא משמע לן. הדר אמר רבא: מותר ללתות, דתניא: יוצאין בפת נקיה והדראה, ואי אפשר נקיה בלא לתיתה. איתיביה רב פפא לרבא: הקמחין והסלתות של נכרים, של כפרים - טהורים, ושל כרכין - טמאין. דכפרים מאי טעמא? לאו משום דלא לתתי, וקא קרי ליה סולת! - תרגומא אקמחא. בתר דנפיק אמר: מאי טעמא לא אימא ליה מהא; דאמר רבי זירא אמר רב ירמיה אמר שמואל: חיטין של מנחות - אין לותתין אותם, וקא קרי להו סולת! הדר אמר רבא: מצוה ללתות, שנאמר ושמרתם את המצות אי לא דבעי לתיתה - שימור למאי? אי שימור דלישה - שימור דלישה לאו שימור הוא, דאמר רב הונא: בצקות של נכרים אדם ממלא כריסו מהן, ובלבד שיאכל כזית מצה באחרונה. באחרונה - אין, בראשונה - לא. מאי טעמא - משום דלא עבד בהו שימור. ולעביד ליה שימור מאפיה ואילך! אלא לאו שמע מינה - שימור מעיקרא בעינן. - וממאי? דילמא שאני התם, דבעידנא דנחית לשימור - לא עבד לה שימור. אבל היכא דבעידנא דנחית לשימור עביד לה שימור - הכי נמי דשימור דלישה הוי שימור. ואפילו הכי לא הדר ביה רבא, דאמר להו להנהו דמהפכי כיפי: כי מהפכיתו הפיכו לשום מצוה. אלמא קסבר: שימור מעיקרא - מתחלתו ועד סופו בעינן."

מתחילה רבא סבר שיש איסור ללתות את גרעיני החיטה, כלומר שאין לשפוך על החיטה מים חמים אף בעודה בגרעיניה. התורה מצוה אותנו "ושמרתם את המצות", מצות השמירה על החיטים מפני החמצה היא החל משעת קצירה, וממילא אף אם אחר הקצירה נשפכו מים על החיטים אבדה השמירה. אמנם בהמשך דבריו חזר בו רבא וסבר שמותר

¹² עיין מהר"ם שיק, בית מאיר שם ועוד.

מה הטעם לדין מיוחד זה? הטעם הוא שמצות אכילת מצה נסמכת לאיסור אכילת חמץ, כאמור, וכאשר אין אופי האכילה מתאים לאפשרות איסור חמץ גם קיום מצות מצה לא שייכת. מכיוון שבאיסורים אינו חייב אלא כשאכל כדרך האכילה כך גם מצות אכילת מצה, התלויה באיסור אכילת חמץ, אינה מתקיימת אלא כשנאכלת כדרכה. מכאן עולה היסוד של הזיקה העמוקה שבין חמץ למצה. היה מצופה שיהודי ירצה לקיים מצות אכילת מצה דווקא בדבר שאין בו חשש החמצה, כקמח אורז שאינו מחמיץ כלל, בעזרת מי פירות שלא גורמים להחמצת הקמח וכדומה. לכאורה התורה מצוה אותנו להסתלק מכל מציאות של חמץ בבית- "ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבלך". גם מבחינה רעיונית המצה מסמלת את הטוב, האצילות, ואילו החמץ את הטומאה והסטרא אחרא,¹⁶ אז מדוע כה תלויה אכילת המצה באפשרות החימוץ?

טוב מאד זה יצר הרע

בפרשת בראשית עם סיום הבריאה נאמר "וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד" (בראשית א לא). הזהר אומר על כך דבר סתום "והנה טוב מאד- זה מלאך המוות",¹⁷ ובמדרש אמור חכמים "מאד זה יצר הרע".¹⁸ למה היצר הרע נקרא "טוב מאד", והרי הגמרא אומרת שהקב"ה ניחם על בריאת היצר הרע,¹⁹ כיוון שראה שהוא ממלא את תפקידו בצורה טובה יתר על המידה. אלא שאם ניתן היה לכבוש את היצר הרע ולחוש שניצחנו אותו וסיימנו את עבודתנו שוב לא היה לנו את הלהט והחשק להמשיך בעבודת הבורא, משום שהגענו אל התכלית. לכן הקב"ה ברא את העולם עם יצר הרע תמידי ומתמשך שבכל יום מתגבר על האדם ומבקש להמיתו, ובכל יום צריך לצאת כנגדו בחרב וחנית להתגבר ולנצח, עד שאף אם ניצחת אותו ביום מסוים אין לך מושג מה יהיה ביום הבא שישנם עוד אתגרים לפניך. אין אפשרות לנוח

רבנן; מי שאיסורו משום כל תאכל חמץ בלבד, יצא זה שאין איסורו משום כל תאכל חמץ בלבד, אלא אף משום כל תאכל טבל. - מידי בלבד כתיב? - אלא מחוורתא כדרב ששת". ישנה דעה ש'אין איסור כל על איסור', וכיוון שכבר חל על קמח זה איסור טבל שוב אין אפשרות שיחול עליו איסור חמץ, וממילא מצה שכזו שאין אפשרות להגיע בה לאיסור חמץ לא ניתן לקיים באכילת את מצות אכילת מצה.¹³ כלומר לא די לנו במה שמין הקמח ראוי להגיע לידי החמצה, אלא צריך שבעיסה זו ממש ניתן לעבור על איסור חמץ ורק אז היא תהיה כשרה למצה.

נקודת דמיון נוספת נוגעת לאכילת איסורים כדרכם ושלא כדרכם. הגמרא (מסכת פסחים דף כד עמוד ב) אומרת: "אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך אכילתן. למעוטי מאי? - אמר רב שימי בר אשי: למעוטי שאם אכל חלב חי, שפטור. איכא דאמרי, אמר רבי אבהו אמר רבי יוחנן: כל איסורין שבתורה אין לוקין עליהן אלא דרך הנאתן. למעוטי מאי? - אמר רב שימי בר אשי: למעוטי שאם הניח חלב של שור הנסקל על גבי מכתו, שהוא פטור. וכל שכן אוכל חלב חי שהוא פטור". הכלל אומר שכדי לעבור על איסור שתלוי באכילה יש לאכול בדרך שבה רגילים לאכול, ואם אינו אוכל או שאוכל אותו בצורה משונה מדרכו אין עוברים עליו. לכן אף שיש איסור לאכול חלב, כיוון שאין דרך לאכול חלב חי אם אכלו כך פטור מעונש המלקות. המשנה למלך¹⁴ מסתפק מה הדין באכילת מצוה האם גם שם אנו מחייבים שיאכל את האכילה כדרכה. לדוגמה אדם שאכל קדשים, תרומה או מצה ועירב בהם נפט, שזהו שלא כדרך אכילתם, האם בכל זאת קיים את המצוה. רוב האחרונים סוברים למעשה שאין יוצאים ידי חובת המצוה אלא אם אכל כדרך האכילה. אך גם הסוברים שבשאר המצוות יוצאים ידי חובה גם אם אכל שלא כדרך האכילה, במצות מצה מודים שחייבים לאכול דווקא כדרך אכילה.¹⁵

¹³ זה לשון המאירי שם: "ממה שכתבנו במשנתנו למדת שהטבל שלא נתקן כל צרכו כגון שניטלה ממנו תרומה גדולה ולא ניטלה ממנו תרומת מעשר או מעשר ראשון ולא שני או אפי' מעשר עני אין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח ואף על פי שהעמידה רב ששת לדעת ר' שמעון שסובר שאין איסור חל על איסור בשום צד ומאחר שאיסור טבל קודמו אין איסור חמץ חל עליו ומתוך כך אין יוצאין בו ידי מצה".

¹⁴ הלכות יסודי התורה פרק ה.

¹⁵ וכן נפסק בשולחן ערוך אורח חיים סימן תעה סעיף ג.

¹⁶ זוהר פרשת בא דף מ עמוד א: "והיינו דאמר רבי שמעון מאי דכתיב אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם כי כל אוכל מחמצת אלא הכי אוקימנא האי שאור והאי מחמצת דרגא חד אינון וכלהו חד, רשו אחרי אינון שלטנין דממנן על שאר עמין וקרינן להו יצר הרע רשותא אחרא אל נכר אלהים אחרים, אף הכי שאור ומחמצת וחמץ וכלא חד".

¹⁷ זוהר פרשת אחרי מות דף סג עמוד א: "ועל דא אתמר (בראשית א) והנה טוב מאד, דא מלאך המוות, לית לבטלא ליה מן עלמא, עלמא אצטריך ליה אף על גב דכתי' ביה (ישעי' נו) והכלבים עזי נפש לא ידעו שבעה וגו' לא יתבטלון מן עלמא, כלא אצטריך טוב ורע".

¹⁸ בראשית רבה פרשה ט: "הנה טוב מאד זה יצר טוב והנה טוב מאד זה יצר רע, וכי יצר הרע טוב מאד, אתמהא, אלא שאלולי יצר הרע לא בנה אדם בית ולא נשא אשה, ולא הוליד ולא נשא ונתן, וכן שלמה אומר (קהלת ד) כי היא קנאת איש מרעהו".

¹⁹ תלמוד בבלי מסכת סוכה דף נב עמוד ב: "אמר רב חנא בר אחא, אמרי בי רב: ארבעה מתחרט עליהן הקדוש ברוך הוא שבראם, ואלו הן: גלות, כשדים, וישמעאלים, ויצר הרע. גלות - דכתיב ועתה מה לי פה נאם ה' כי לקח עמי חנם וגו'. כשדים - דכתיב הן ארץ כשדים זה העם לא היה. ישמעאלים - דכתיב ישליו אהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל לאשר הביא אלוה בידו. יצר הרע - דכתיב ואשר הרעתי".

זוהי הסיבה שהבין רבא שמצוה ללנות. כשהתורה הצמידה לנו את חיוב אכילת מצה לאיסור אכילת חמץ זה בכדי להביאנו להתמודדות בין שני הכוחות האלה הטוב-המצה והרע-החמץ. אין זו שמירה כשמירת חפץ שהזכרנו, ששם הבעלים אינו מעוניין שהשומר יתמודד בכדי לשמור על החפץ, אלא כאן הקב"ה-הבעלים מעוניין במאבק משום שההתמודדות הזו תביא אותנו לפסגה גבוהה. לכן התורה קוראת לחג הזה "חג המצות", משום שזהו חג המריבה עם השטן, מלאך המוות, היצר הרע. זוהי מלחמה חזיתית עימו, ובשל כך אנו מסיימים את הלילה בשירת חד גדיא בהריגת מלאך המוות בידי הקב"ה.

כך ניתן להבין את אמרנו "והיא שעמדה לאבותינו ולנו". לעיל הסברנו שמה ש"עמדה לאבותינו ולנו" היא ההבטחה לאברהם אבינו שלא ייטשנו לנצח. אבל גדולי החסידות ביארו שמה שעמד לנו הוא "שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו" הוא הדבר שמצילנו בכל דור ודור. במאבק המתמיד למול אומות העולם אנו נשמרים מטמיעה בקרב הגויים. כך גם בעניין המאבק היצר הרע, העובדה שהוא מעורר אותנו בכל עת להילחם בו, הוא הדבר שמאפשר לנו להצליח להישמר בתוך האידיאל של חיי תורה ומצוות שלא ידעך ויגיע למיצוי ורוויה, עד אשר נצליח לנצח במאבק התמידי. לכן לא נאמר בחג זה שמחה במפורש, משום שאיננו יכולים בשעת המלחמה עוד להתרווח ולשמוח. יש מימד של ניצחון על האויב ומכוחו בא משתה ושמחה, אך תוך כדי מלחמה עוד מוקדם בכדי לשמוח לחלוטין, ולכן הלימוד הוא בהיקש ולא במפורש.

יעזור לנו ה' יתברך שנחגוג את החג הבא עלינו לטובה מתוך שמחה של נצחון, שנכבוש את יצרנו הרע ונוכל לשמוע קול שופרו של מבשר צדקנו. אמן ואמן.

לעולם על זרי הדפנה. לכן קוראים חז"ל ליצר הרע "טוב מאד". לולא היצר הרע המושג 'טוב' היה דועך, כדי לשמר ולהגביר את מושג ה'טוב' חייבים להעמיד למולו את היצר הרע שתוקף את האדם ומכריח אותו לשוב ולהתגבר בטוב על מנת לנצחו. הגמרא מספרת²⁰ שאביי ראה נער ונערה הולכים בדרך ועכב אחריהם על מנת להפרישם מאיסור. משראה שכלל לא נכשלו הצטער על כך שאלמלא תקפו היצר הרע היה חוטא במצב שכזה, עד שבא אליהו הנביא וניחמו שכל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו. דווקא אביי שהתמודד פעמים רבות מול היצר וניצח אותו יש לו יצר יותר גודל, כך שכל אחד מקבל את יצרו לפי כוחותיו ולפי מעלתו.

כפי שהזכרנו המצה נקראת על שם המריבה. הקב"ה נתן לעם ישראל איסור חמץ בפסח בחומרא רבה והפלגה גדולה, "לא יראה" ו"לא ימצא". אך אז נתן הקב"ה מעין פתיל של חומר נפץ. באותו לילה מקודש, אחרי הפלגה גדולה של זהירות מאיסור חמץ, אנו צריכים להתקרב לאיסור ולהיזהר שלא להיכשל בו, להתקרב לאפשרות ההחמצה ולמנוע ממנה להתרחש, להתגבר עליה ולהוציא ממנה מצה. המצה מסמלת את ה"גירא בעיניה דסטנא"²¹. כל השנה התורה אינה אומרת לנו ללכת בדרך זו של התגרות ביצר, אך בלילה המיוחד והמשומר הזה הקב"ה רוצה מאיתנו מצה ומריבה של השתדלות מול השטן ונצחוננו עליו. הלילה הזה כה קדוש, ליל שימורים, עד שניתן להשמר בתוך המלחמה הגלויה.

מצאנו בחמץ איסורים והקפדות כה רבות שלא מצאנו בשום איסור אחר, משום שהוא נמשל ליצר הרע, כפי שדקדק הרדב"ז בתשובותיו.²² לכן הקפידו חכמים בחומרות ואזהרות והרחקות, עד שבני אשכנז אסרו אף את הקטניות משום חשש קרבה לענייני חמץ, והרמ"א כתב ש"אין לשנות"²³. והמהרי"ל בקיצור הלכות חמץ כתב שהעובר על דבר שגזרו בו חכמים חייב מיתה משום "לא תסור"²⁴.

²⁰ תלמוד בבלי מסכת סוכה דף נב עמוד א: "דאביי שמעיה לההוא גברא דקאמר לההיא אתתא: נקדים וניזיל באורחא. אמר: איזיל אפרשינהו מאיסורא. אזל בתרייהו תלתא פרסי באגמא. כי הוו פרשי מהדדי שמעניהו דקאמר: אורחין רחיקא וצוותין בסימא. אמר אביי: אי מאן דסני לי הוה - לא הוה מצי לאוקומיה נפשיה. אזל, תלא נפשיה בעיבורא דדשא, ומצטער. אתא ההוא סבא, תנא ליה: כל הגדול מחבירו יצרו גדול הימנו".

²¹ מסכת סוכה דף לח עמוד א

²² שו"ת הרב"ז חלק ב (אבן העזר) סימן לג: "ובשפתי חכמים (שם) כתב וז"ל: כמו שאור, דהיינו היצה"ר, כלומר שהיצה"ר שלו קשה ורע ונוח לפתות. וי"מ כיון שסר מן הדרך, שוב אינו חוזר ע"י פתוי דברים, עכ"ל. וכן בספר גור אריה (בביאורי על פירש"י שם) כתב וז"ל: שסורו רע, שאור שבו, ונקרא זה סורו כי השאור מסיר את האדם רע בגר, ומפני זה קרוב לחזור לסורו, עכ"ל. ומה שפירשו סורו מלשון שאור, הוא כלשון הש"ס בברכות (י"ז א'): (ומי מעכב "שאור שבעיסה". ופירש"י שם ד"ה שאור, וז"ל: יצה"ר שבלבבינו, החמיצנו, עכ"ל".

²³ שולחן ערוך אורח חיים סימן תנג סעיף א

²⁴ ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות מאכלות אסורות בפסח: "ואל יאמר אדם כיון שאין אסור מדאורייתא אין לחוש, דכל דגזרו רבנן העובר עליו חייב מיתה ועובר על לא תסור מן הדבר אשר יורוך. וגם אין לומר מנהג כאן להתיר דמנהג טעות הוא, דדוקא על דבר היתר גמור ויש מקומות שנוהגין בו איסור על זה יכול לומר בכאן מנהג היתר הוא. וגם זאת דוקא ע"י חכם הגון ותיק וחסיד שיוכל לידע תוכן הענין. אבל דבר שפשוט איסורו ובא להתירו מכח מנהג שם, יסכר פי דוברי שקר. וגם אם תולה בחכם, שוא ושקר דבר הנביא ההוא, ואילו היה החכם שם, היה משיב הבדאות והשוא ומדוח על פניו".